

ցվածանանը՝ « ուսումնասիրութեան », ուղեկցած են, կը բողբէ եւր. Վ., որ շնն ուզեր ընդունիլ, թէ Հայոց եկեղեցիէ հնազանդին ետեւէն կ'երթայ, մինչ կ'ստուգիկէ եկեղեցին նորագոյնն է որ կը պայտապանէ եւ կը դործարարէ: Բայց լի յուսով կը գիմէ ապագայ անկողնակալ քննութեան մը եւ կը յաւայ որ լսելի ըլլայ: Սակայն թող գիտանա եւր. Վ. եւ համախոհք, որ ցորչափ պահուակ կը կուտին առողջ մտաց, որ ցորչափակալ քննադատութիւնը որ ասոր հպատակն է եւ ասկէ պիտի աւանդորդուի, զիրենք եւ իրենց քարոզները ոչ թէ միայն պիտի չլայնապանէ այլ պիտի պահաւանակէ: Իսկ թէ թիւն է առողջ մտաց հակառակ կուտիլ, եւր. Վ. խնջելու պէտք չունի, վասն զի այս արուեստին մէջ բաւական ճարտար գտնուած է, թէպէտ ընդ առաջնորդութեամբ ճարտարագոյններու: Հ. Վ. Հ.

ՔՐԻՏԻՆ ՈՒ ԿՈՂՈՄԵՐԻՆ

Ուսումնասիրութիւն այս տարւան 2. թուին մէջ (տ. էջ 51—53) մատենագրաց եւ ժողովրդական համայն ու միջնա դործածութենէն կամ հակադէմէն հետեւեցուցած եւ ապացուցած էինք, որ քաղի բառն է — *populus pyramidalis*, իսկ իւրեւրի՝ — *populus tremula* — այժման բառարան յօրինողներուն եւ բուսաբաններուն վարդապետածին մէջ հակառակը: Այն մեր ապացուցները շատ համոզիչ գտաւ: Մուրճ, ամառներն (տ. թ. 2—3). « Բազմակից, ամառներին եւս կարծեց թէ Հայկական Բառարանին ըստին այլ ծիշք մեր ըստին է, եւ թէ մենք զՆԲ. իբրեւ թէ սխալ հասկացած ենք: Այս Բազմակիցի ըստին. — « Հայկական բառգիրքը բարձր ծառին սահման տուած միջոց կը դործածէ ուղիւթէր ըստ նման բացատրութիւնը զոր չէ դրած կաղամախի մեկնութեան մէջ. այսպէս « բարձր... ծառ... ուղիւթէր » ըստ նման, եւ անրեւ ճորդ դիւրաբար ի հօղմի, որ լինի ի ջուրքի տեղին, որպէս զուգի, որ ուղիւթէր ըստ նման ծիշք այն է ինչ որ ուսումնականները *pyramidalis* բառով կը բացատրեն: Թողուածագիրք այս նկարագրական բացատրութեան շատ ուշ չէ դրած, որուն համար ալ անհնար երեւցած է իրեն որոշ բան մը հասկնալ եւ իմանալ անոնց տարբերութիւնը: ... Կ'ըսուի թէ ուղիւթէր ըստ նման ծիշք այն է ինչ որ ուսումնականները *pyramidalis* բառով կը բացատրեն, Բարձր է. հակառակը պիտի չկայ արդէն: Հապա տերեւ դիւրաբար ի հօղմի ծիշք այն է, ինչ որ ուսումնականները *tremula* բառով կը բացատրեն: Բաց ասկէ՝ նոյն բառգիրքը « կաղամախի բառին սահմանը տուած միջոցին » կ'ըսէ, ծառ քաղի է ուղիւթէր ըստ *pyramidalis*, որոյ տերեւ դիւրաբար ի հօղմի

հօղմի = *tremula*... Արդ՝ *populus* մը որ թէ *tremula* եւ թէ *pyramidalis* նկարագրական սահմանները միանգամայն ունի, « բարձր » եւ թէ « կաղամախի » — ըստ այսմ ինչպէս յառաւորդի՝ նոյնպէս եւ այժմ իրաւամբ կը հետեւեցնենք թէ Հայկական Բառարանին տուած մեկնութիւններէն անհնար է որոշ բան մը հասկնալ եւ իմանալ անոնց տարբերութիւնը, որպիսի ալ որ մարդ չտեսնէ: Գնէ. — Սակայն անցնիք բուն խնդրին: Կը լինին անշուշտ ընթերցողները, որ այս « կաղամախի » եւ « բարձր » բառերուն խնդրին առեւել: Թերթիս նախորդ թուին մէջ Մեծաւոր Բնագրատունն ալ յօդուած մը հիւրընկալած էինք, — պարզապէս անոր համար՝ որպէս զի « Հանդէսիս » խմբագրութիւնը յաւառ չկարճուի: Վասն զի այն դրուածքը մեր տեսութենէն նշանակալից մ'իսկ փոխել տալու զօրութիւնը չունենալէն զատ մեզի դժմ հակադասեալով Հանդէրճ մեր ըստինքը կը հաստատէ... « Իբրեւ բնագրատունութեան սիրահար » կ'ըսէ Մեծ. Բնագրատունը, ուշի ուշով կարդացի յօդուածը, եւ յօդուածագրին յառաւորդած եղբակացութեան՝ մէջ հակառակ եղբակացութեան յանգեցայ: ... Տեսնենք: Մենք դուստարբարաններու եւ մատենագրաց միաբան վկայածէն, իմացածէն ու հասկացածէն սա եղբակացութեան յանգած էինք թէ իւրեւրի եւ *populus tremula*, մեզի սղիւնն անգամ գողցող տերեւներ ունեցող՝ չբարձր ծառ մը որ անտառները կը բուսի, եւն. 25-ը կրնար հասկնալ թէ ինչպէս մեր յառաւորդած եղբակացութեան՝ մէջ հակառակ եղբակացութեան յանգած է Մեծ. Բնագրատուն, երբ Rouantի բառգրքէն ընդդէմ մեզի յառաւորդի բերէ իւր ամբողջ յօդուածին մէջ գրեթէ սա միակ փաստը՝ որ մեր ըստին կը հաստատէ. « *le tremble, ou peuplier tremble* (= *p. tremula*), c'est le seul peuplier qui se reproduit spontanément dans nos forêts. » Այս մի, — եւր. իւր՝ մեր հաստատածը Մեծ. Բնագրատունն ալ կ'երկրորդէ. « *Populus tremula* կը գտնուի անտառներին (տ. ՀԱ. էջ 222), Ուրեմն Եւրոպ. Բոգուածագիրքն ոչ թէ մեր յառաւորդած եղբակացութեան՝ ծիշք հակառակ եղբակացութեան յանգած է, ինչպէս կ'ըսէ, այլ մէջ մեր եւրոպեացիներուն. սա տարբերութեամբ միայն որ Մեծ. Բնագրատունը *populus tremula* բացատրութեան բարձր անունը կու տայ: ասկայն ինչ հեղինակութեամբ, ինչ փաստեալով եւ որով իրաւամբ. — ժողովուրդն եւ գրականութիւնը իւրեւրի գիտեն: — Եւրոպ. ապացուցած էինք թէ *populus pyramidalis* Բարձրն է, զոր Եւրոպ. Բոգուածագիրքն ալ կը հաստատէ. « Առի՛թ ունեցած ենք՝ կ'ըսէ, Մեծացոց ցոյց տալ Բարձրն ու ճամբաներուն քովի բոկուած իւրեւրի իւրեւրի (գեղմ). *Strassenpappel, Populus italica* կամ *pyramidalis*), իսկայն Բարձրն Բարձր կամ Բարձր անունը տուին. » (էջ 221ա): *P. italica* կամ *pyramidalis* Եւրոպացոց համար իւրեւրի կրնայ ըլլալ, որովհետեւ իտալացիներն անոնց երկիրները տարածուած է, բայց ոչ մեզի համար: Վասն զի այս ծառն « իտալական » ըլլալէն յառաւորդի տերեւութեան էր, ըստ հետեւորդի եւ հայտնի

Էմիլիո Թուրաց հետ միացաւ, Ներսէս Բ. Ստարոկոյնի կ'ընծայէ, եւ Էմիլիոն մէկ գար յառաւորդ կ'ստուգի իրաւամբն ուսումնի:

խնւ. Հայերեն լեզուն այս ծառի բարդ բառը սեպականաձէ իր յառաջընթէ: Ըստ այսմ մերժելի է իրաւական իրաւաւոր սնկերը թարգմանութիւնը, որ աւելորդ է:

Մեծ. Բօգոսլանապէրը մտադիր կ'ընէ զմեզ որ մեր "3 ցուցմանն ալ միասնապէս չլուրջ կ'իյնան, եթէ նկատողութեան առնուելը մեծ իշխանութիւն (ածար, այնուհետ) Populus nigra, որ անորոշ չէր, մարդագիտական եղբայրները եւ — յընդհարմար կը բաժնին: Այս առարկութիւնը թերեւս կրնար քիչ մը շուրջ վերցնել, եթէ Բարգ. Բօգոսլանապէրը հաստատել թէ այդ ծառը՝ նախ, մեր բնաշխարհը կը գտնուի. եւրոպէ՝ ձոր ըստած բան մը սովորաբար ձոր ալ կը ժխտուի. բնականապէս ամէն բանուի հաւանքը բնայայտ մը որ պարտականութիւն ունի, — փաստեր պէտք են. եւրոպէ p. nigra շատ կը ծնան p. pyramidalisին, միայն առաջինը պակար կամ զապալելու քիչ մը լայն կամ տարածուած կ'երեւայ, ըստ հետեւորդի "փարաւոր" կամ "հոլանդաւոր" ծառ մը չէ, ինչպէս p. tremula. — Աղբն մեր խաւորդ. գրութեան մէջ մտադիր բառ է կինը որ առ այդ մ'ընէ որդեր ինդիկը յարուցանել թէ p. nigra "սեւ կաղամբի", կը կոչուի թէ "սլոյծար" կամ p. alba "ձերմակ կաղամբի", թէ "սուր", եւ ոչ ալ այն տեսակներուն որոնք Սիբիր կամ Հիւսիսային Ամերիկա կը գտնուին, այլ մեր բնագաւառին մէջ գոյութիւն ունեցող populusներուն վրայ, որոնց "բազմաթիւ տեսակները" ըստ դիտողութեան Բարգ. Բնագաւառում, մեր բնագաւառին մէջ չեն չեն գտնուիր: Գաւառացիքն՝ Բարգի եւ իշխանի ծառերուն միտք կըրկու տեսակը կը ձանձնայ: Արդ՝ ինչով կ'ապացուցանեն Մեծ. Բնագաւառումը թէ Populus nigra այս երկու տեսակէն մէկն ըլլայ: Այս ալ լըրջուի:

Մեծ. Բնագաւառումը մեր հիններէն (մասնաւոր զիրենք) յառաջ բերած կոշտները կամ փաստերը կը համարի ըսած ըլլալ այսպէս "թէ հիններն ինչ ըսած են, հոս նկատողութեան չենք առնուր", — ինչու. — "որովհետեւ բնաւ նշանակութիւն չունին", — Da hört alles auf!

Ընչա՞նք է կինը նաեւ մեզ ծանօթ քանի մը գաւառականի միաձայն վկայութիւնը, որ Բարգ. Բնագաւառումը մէկ կ'ընէ վերածելով կ'ընէ. "եթէ մեկ գաւառականները ըսածը հիմա պիտի բռնենք" եւ այս հիման վրայ պիտի ջնջեն ընդհանուրին գիտածն ու հաստատածը, այն ասան կ'ապահովորեն մ'ընեն. Բօգոսլանապէրը որ Հայերենի բառեր լեզուի չենք, զար քարի վրայ պիտի չմնայ: Արեւաշատ ուղիղ է եւ ապահովորեն պետք չկայ: Սակայն հոս խնդիրն անոր վրայ է թէ "ընդհանուրն" անուանը ինչ կ'իմացուի կամ ո՞վ է: Ընդհանուրն ըսելով անշուշտ չ'իմացուի այն բառերը եւ բնաստատութեան դիւր յօրինող անհասկերը որոնք համար հինները նշանակութիւն չունին եւ "գաւառները" թերեւս այնչափ ծանօթ չեն, այլ "ընդհանուրն" կը ներկայացանէ ժողովուրդն եւ այս խնդրոյ մէջ՝ նաեւ մասնաւորները:

Արեւն առարկութիւնը՝ զոր կ'ընէ Մեծ. Բնագաւառումը սա է՝ "գաւառաբարբառն գանձերը

գրական արժէք այն ասան միայն կ'ունենան, երբ միաձայն է արուած վերջը": Առով ուրեմն մեզմէ կը պահանջուի որ ապացուցանենք թէ ամէն գաւառաբարբառ մէջ Բարգի բառով populus pyramidalis ծառը կ'իմացուի, իսկ p. tremula բացառութեամբ՝ չ'աւանդի: — Առեւն փաստը մեզ կը մատակարարէ նոյն ինքն Մեծ. Բնագաւառում, վկայելով թէ Տարածի մէջ p. pyramidalisը Բարգի կը կոչեն (տես վերը էջ 285բ): Բ. առիթ ունեցած ենք կովկասցիներուն ցոյց տալու p. pyramidalis ծառն եւ հարցնելու թէ կովկասի մէջ ինչ անուն կու տան այն ծառին, պատասխան ընդունած ենք — "Բարգ": Գ. Հարցուցած ենք կարենցոց (յաւանք յանունէ Պր. Ս. Մանուկեան) զբաղմունքի թեան ուսանողին, որ կարելի չ'ըլլածն ապացուցէ կեղեցեցոյն հիւսիս-արեւելեան կողմը գտնուող ծառերուն (ծառերը p. pyramidalis են) ինչ անուն կու տան տեղացիք: — "Բարգ": Պր. Մանուկեանը՝ որ տարիներով չ'ըլլածին մնացած է, կը հաստատէ թէ Արարատայ գաւառաբարբառին մէջ ալ բարդի կը կոչեն p. pyramidalis ծառը: Գ. Արեւիկէյ եղբոր՝ Մեծ. Հ. Գարեգին Գարսնֆիլսիանի միջորդութեամբ հարցուցած ենք գաւառացի ծանօթ զրազէս Պր. Բ. Ջաղրեղեանի թէ խաբերդի գաւառաբարբառին մէջ որ ծառին Բարգի կ'ընուն եւ որուն իշխանի են: Ահաւա՛րք արուած պատասխանը, "խաբերդցին Բարգի բառով կը հասկընայ այն երկայնահասակ, ուղղանկյուն ձեղնաձիգ, եռանկյունի, սրածայր եւ ատամնաւոր եղբայրներով տերեւներ ունեցող ծառը՝ որ ձերմակ կեղծ մ'ունի եւ կ'անքի դիմալը ջրաբի հողի վրայ, հետեւաբար երբեք լեռնային բուսականութիւն մը չէ: Իւր տերեւներուն երկու երեսները՝ խիստ քիչ տարբերութեամբ, միեւնոյն մութ կանաչ գոյնն ու որդերութիւնն ունին գրեթէ ու հաստատուած են երկայն եւ կլոր կոթուններու վրայ: Իր փայտը թեթեւ է եւ կարծրութիւնը անյարմար, աւելի կը դորձանուի չինութեանց իրեն առաջ, գերան կամ տախտակ: Ուստի Հ. Արեւիկեանի հետ կ'ըզակացնենք թէ բարբին է ՝ populus pyramidalis: — Որչա՞ որ ինծի ծանօթ է, խաբերդի շրջակայ գաւառականներուն մէջ ալ "բարբին" միշտ նոյն առումով կը դորձանուի: Գէթ եւ ինքն իշխանի բառին դորձանութեան հանգիստ չեմ խաբերդի մէջ, արեւելք անոր համար որ այս ծառը արդեն չէ բուսելու խաբերդի գաւառին մէջ": Ե. Այս սողնքը դրոշմի բեր ծայրէի վրայ թէ Տայոց աշխարհին մէջ ալ Բարգի է p. pyramidalis, իսկ իշխանի՝ p. tremula. — Չ. Տեղեկացած ենք որ թէ վան, թէ Արարիկ, թէ Տրապիզոն եւ թէ — Ի Վ. Պոլիս (Ռումելի) p. pyramidalisին Բարգի կ'ընեն:

Թող հաճի Մեծ. Բնագ. (որ մեզմէ աւելի գիւրութիւնն ու միջոց ունի) ցոյց տալ գաւառաբարբառ մը՝ որ հակառակի մեր ըսածին:

Ուրեմն մերը մեր անսովորական մէջ եւս առաւել հաստատուած, գալթալ կը հաստատենք թէ p. pyramidalisը Բարգի է. իսկ p. tremula՝ իշխանի, եւ ասոր հակառակ տեսութիւնը կը համարինք: — Ժապ: